

ТАРАС ШЕВЧЕНКО: «Я ЩАСЛИВИЙ, МАЮЧИ ТАКОГО ДРУГА»

До 180-річчя знайомства поета з Михайлом Щепкіним і написання віршів
«Чигрине, Чигрине...» та «Заворожи мені, волхве...», присвячених артистові

Коли Тарас Шевченко і Михайло Щепкін
познайомилися?



Володимир Мельниченко
доктор істор. наук,
академік НАПН України,
лауреат Національної премії
України
імені Тараса Шевченка,
м. Київ

Питання й досі не зайве, принаймні для того, щоб остаточно закрити його. Ще наприкінці XIX століття історик **Микола Стороженко** висунув версію, не приховуючи її здогадності: «Запевне не можна мовити, коли Щепкін уперше спізнав Шевченка особисто, мабуть, се сталося р. 1843...» А через багато десятиліть шевченкознавиця **Глафіра Паламарчук** надрукувала у 1959 році в журналі «Вітчизна» спеціальну статтю «Перша зустріч Шевченка з Щепкіним», в якій уже категорично твердила, що «саме навесні 1843 р. у Києві відбулося знайомство і зближення Шевченка з ... М.С. Щепкіним». На початку 1960-х років щепкінознавець **Ігор Волошин** так само впевнено писав про 1843-й, але вже стосовно Москви: «...Цілком зрозуміло, чому в 1843 р. Шевченко, приїхавши до Москви, зробив усе, щоб познайомитися з Щепкіним особисто». Згодом з'ясувалося, що в 1843 році Шевченко в Москві не бував, і в академічній поетовій «Біографії» 1984 року було зафіксовано, що «з М. Щепкіним Шевченко познайомився десь у червні 1843 р. під час гастролей актора в Києві». Це датування (з позначкою «ймовірно») підтримують і автори «Коментарів» до 2-го тому сучасного Повного зібрання творів Тараса Шевченка у дванадцяти томах (2003).

Розглянута версія збудована виключно на суб'єктивних здогадах та невмотивованих припущеннях і безперечних доказів на її користь за століття нашкребти так і не вдалося. Дивом дивуєшся, що її прихильники не звернулися до фундаментально-скрупульозних праць щепкінознавця **Теодора Гріца** «М. С. Щепкін. Літопис життя і творчості» (1966) та видатного шевченкознавця **Петра Жура** «Труди і дні Кобзаря» (1996, 2003), які не стали видавати бажане за реальне й не пропустили на сторінки своїх досліджень безпідставне і легковажне датування.

У «Шевченківській енциклопедії» (т. 6) сказано щодо версії про 1843 рік: «Вірогіднішим є припущення, що знайомство Шевченка зі Щепкіним відбулося під час гастролей останнього в Петербурзі 11 вересня — 31 жовтня 1844...» Проте в цьому випадку взагалі пропущено справжній час їхнього знайомства...

Утім є й утішна інформація, а саме: десятиліттями існує документально підтверджене, наукове датування першої зустрічі Тараса Шевченка з Михайлом Щепкіним. Скажімо, в Повному зібранні творів Тараса Шевченка, виданому ще 1964 року до 150-річчя від дня його народження, спокійно констатувалося: «Шевченко познайомився з ним у лютому 1844 р. в Москві». Так само в «Коментарях» до 5-го тому новітнього, вже згаданого академічного Повного зібрання творів Тараса Шевченка у дванадцяти томах вказується, що поет, очевидно, познайомився з артистом у 1844 році у Москві, коли повертався з України до Петербурга, тобто в лютому. Навіть Глафіра Паламарчук визнавала, що справді незаперечним «першим свідоцтвом їхнього знайомства з'являється поезія «Чигрине, Чигрине», написана Шевченком у Москві 19 лютого 1844 р.», адже ця поезія була посвячена Щепкінові.

За що ж боролись ми з ляхами?
 За що ж ми різались з ордами?
 За що скородили списками
 Московські ребра??... Засівали
 І рудою поливали...
 І шаблями скородили.
 Що ж на ниві уродилось???!
 Уродила рута... рута...
 Волі нашої отрута.

Як бачимо, у Шевченка знаки питання нарастають — з одного до двох і, нарешті, в узагальнюючому, головному, результативному рядкові — три знаки питання (а не два, як опубліковано) й окличний знак... Так само важливі поетові крапки після «Московські ребра??...», пропущені в офіційній публікації.

Як точно зазначив Іван Дзюба, «до такої категоричної, безкомпромісно-правдивої оцінки наслідків того історичного вибору, який учинено чигиринською елітою й оприлюднено в Переяславі, до Шевченка ніхто не приходив (або, принаймні, ніхто такої оцінки на весь голос не висловив). Шевченко сказав землякам страшну правду, якої вони воліли не бачити...»¹.

Вірш, народжений у Москві, досі пече національну свідомість Шевченковою жертвовною любов'ю до України:

Чигрине, Чигрине,
 Мій друже єдиний,
 Проспав єси степи, ліси,
 І всю Україну.

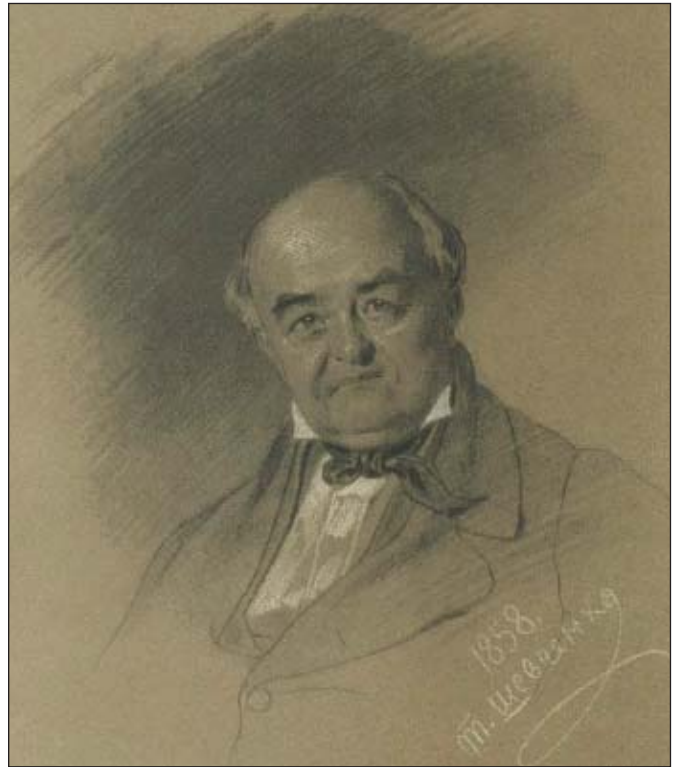
 Помолившись, і я б заснув...
 Так думи прокляті
 Рвуться душу запалити,
 Серце розірвати.

В останній строфі «Чигрине, Чигрине...» Шевченко висловив притлумлену, але невігубну надію, що була вилучена, з огляду на цензуру, в петербурзькому «Кобзарі» 1867 року, але невідворотно проросла через півтора століття в Державному гімні України:

Спи, Чигрине, нехай гинуть
 У ворога діти,
 Спи, гетьмане, поки встане
 Правда на сім світі.

Про посвяту «Чигрине, Чигрине...»

Уявляю собі, з яким острахом читав Шевченкові рядки многомудрий Михайло Щепкін. Очевидно, що він застеріг поета. Свого часу літературознавець **Михайло Мочульський** стверджував, що Щепкін «вживав усяких зусиль, щоб охолодити запал молодого поета, притупити вістрє його бойовничого меча та погодити полум'яний патріотизм з суворою дійсністю». Проте Михайло Семенович усвідомлював марність таких умовлянь і застережень. Той же Михайло Мочульський визнавав, що «сердечні слова Щепкіна були краплею води на вибух вулкана».



Т. Шевченко. Портрет М. Щепкіна,
 виконаний 16 березня 1858 року

Коротко про посвяту «Чигрине, Чигрине...» Михайлу Щепкіну. Про неї відомо від історика і літературознавця, дослідника Шевченкових текстів **Василя Доманицького**, який і друкував вірш із посвятою в 1907, 1908 та 1910 роках у Петербурзі, а за радянських часів посвята була присутньою до кінця 1930-х рр. Іван Дзюба відзначав, що поезія «не випадково друкувалася з присвятою М. Щепкіну — певно, на підставі одного з утрачених рукописних записів...»². У сучасних публікаціях її, як правило, не коментують, адже у відомому рукописному збірнику посвяти такі немає. Серед тих шевченкознавців, які не виключають її існування, цікаву позицію займає видатна шевченкознавиця **Зінаїда Тарахан-Бережа**: «Насмілюсь припустити, що цей напис просто стерся».

Не втручаючись у конкретну текстологічну ситуацію, хочу висловити своє бачення того, як сам Шевченко поставився б до цієї посвяти. Він цілком міг її зробити, бо посвята «Чигрине, Чигрине...» саме Щепкіну, з яким поет щойно познайомився, була найвищим виявом Шевченкової поваги й любові до геніального артиста; Осип Бодяньський, який опосередковано був причетним до написання вірша, не відповідав масштабам авторського катарсису й височенного злету національної медитації. Але, певно, згодом Шевченко зрозумів, що взагалі посвята в даному випадку будь-кому звужує широчінь поетичного розкриття. «Чигрине, Чигрине...» — це Шевченкова самопосвята — самопожертва Україні, що була під силу лише йому одному.

Наприкінці 1844 року поет присвятив Щепкінові новий вірш, вихлюпнутий із глибини серця, який свідчить, що він артистові повністю довіряв і його безмежно поважав³.

¹ Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. Київ, 2008. С. 228.

² Там само. С. 231.

³ Докладно див.: Мельниченко В. Тарас Шевченко: «Мій великий друг Щепкін». Москва, 2009. 480 с.

«Ти вже серце запечатав...»

Після знайомства у лютому 1844-го поет і артист зустрічалися восени того ж року, коли в Петербурзі відбулися гастролі Щепкіна (закінчилися 31 жовтня). Після цього і з'явився вірш «Заворожи мені, волхве...»⁴.

Вже перші його рядки містили в собі неймовірну енергетику поваги, любові до Майстра, хоча й досі звучать загально:

**Заворожи мені, волхве,
Друже сивоусий,
Ти вже серце запечатав,
А я ще боюся.**

Он який яскравий давньослов'янський образ викликав в уяві поета артист — ворожба, чарівника, що, може, навіть перебуває у контакті з Вищою силою, вміє вгадувати волю Бога. Вже першим рядком знаменитого вірша поет зізнається в тому, що великий артист уже заворожив, тобто зачарував, захопив його, вплинув на нього своїми людськими чарами та чаклунством свого таланту.

Але що закладено в основоположній, ключовій метафорі, яка висвітлює різність, особність дивосвітів артиста та поета — «серце запечатав»? Вичерпного, чіткого тлумачення досі немає. Стверджувалося, що «*йдеється про реалістичне, позбавлене ілюзій ставлення Щепкіна до життя й тодішньої суспільної ситуації в Російській імперії*». Тоді виходить, що Шевченко, який уже написав «Чигрине, Чигрине...», «Розриту могилу» й поему «Сон», «боявся» реалістично й без ілюзій поглянути на сучасну йому царську імперію? Літературознавець **Леонід Білецький** висловлював думку, що Шевченко мав на увазі Щепкінову «*відчуженість і зверхню байдужість до українського національного питання і до України*». В таке жорстке формулювання з вуст залюбленого в Щепкіна Шевченка повірити неможливо. Втім, нагадаю, що в наступній після «Заворожи мені, волхве...» поезії «Гоголю» (30 грудня 1844 року) Шевченко звертався вже до другого великого українця й прямо говорив, що «*тихесенько плаче / У самому серці*» найпотаємніша болісна думка, яку «*може, й Бог не бачить*»:

**Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?
Всі оглухли — похилились
В кайданах... байдуже...**

Ішлося не тільки про національну глухоту й суспільну пасивність українського загалу, а й про те, що геніальні **Микола Гоголь** і Михайло Щепкін також були доволі далекі від болісних Шевченкових турбот про рідне Слово як осердя самозбереження й відродження нації.

Поет усвідомлював і свою самотність, і свою месіанську місію воскресіння українського Слова. Повна Шевченкова перейнятість Україною була в духовній історії того часу справді самотнім і унікальним феноменом, який іс-

нував особно від Гоголя й Щепкіна, проте поет усвідомлено називав своїми братами і геніального письменника, і геніального артиста.

Отже, на мій погляд, Шевченко відразу відчув і зрозумів, що безмежно добрий, людяний і совісний артист урешті-решт «запечатав» своє серце від рішучої, радикальної боротьби зі соціальною й національною несправедливістю, а поет якраз боявся таким чином своє серце «поховати». На підтвердження наведу слова Михайла Щепкіна з листа до **Олександра Герцена**, написаного у вересні 1853 року, про які Шевченко, звичайно, гадки не мав:

«Історію не посунеши, вона йде за своїми невідомими людьми законами... Що стосується рівності, то на це може тобі служити відповіддю вся природа: в ній немає ні в чому рівності, а між тим усе в повній гармонії. Залиште світ рости за своїми природними законами, і допомагайте його росту розвитком у людині морального почуття, сійте думку, а не поливайте кров'ю».

«Яку він там тобі “Пустку” читав?»

У листі до Шевченка, відправленому в Новопетровське укріплення наприкінці 1856 року, його друг **Яків Кухаренко** розповів, як, будучи у Москві, зайшов до Михайла Щепкіна: «*В Москві Щепкін прочитав мені напам'ять “Пустку”, я зараз одгадав: се, кажу, Тарас писав. Щепкін здивовався, що я вгадав. Хіба диво пізнати мову Тарасову, знавши Тараса добре? Щепкін, по просьбі, списав і передав мені твою, брате, “Пустку”*».

Тарас Григорович довгенько намагався згадати, про який вірш йдеться, та даремно. В листі до Кухаренка від 2 квітня 1857 р. запитав і зізнався: «*Яку він там тобі “Пустку” читав? Я, поганий з мене батько, забув свою рідну дитину*».

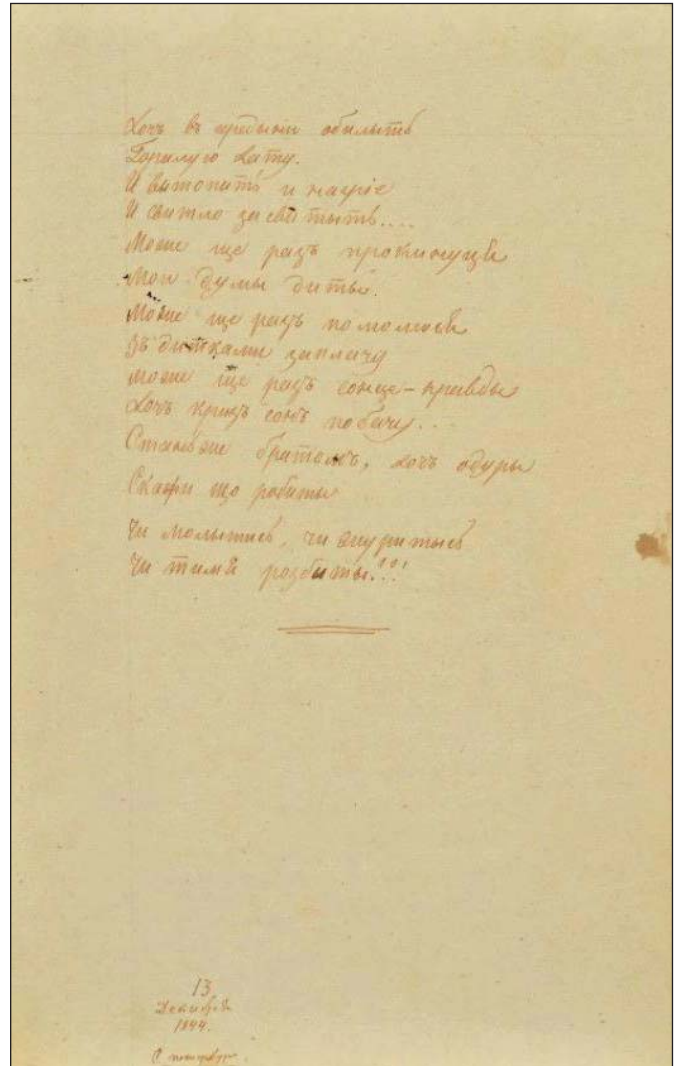
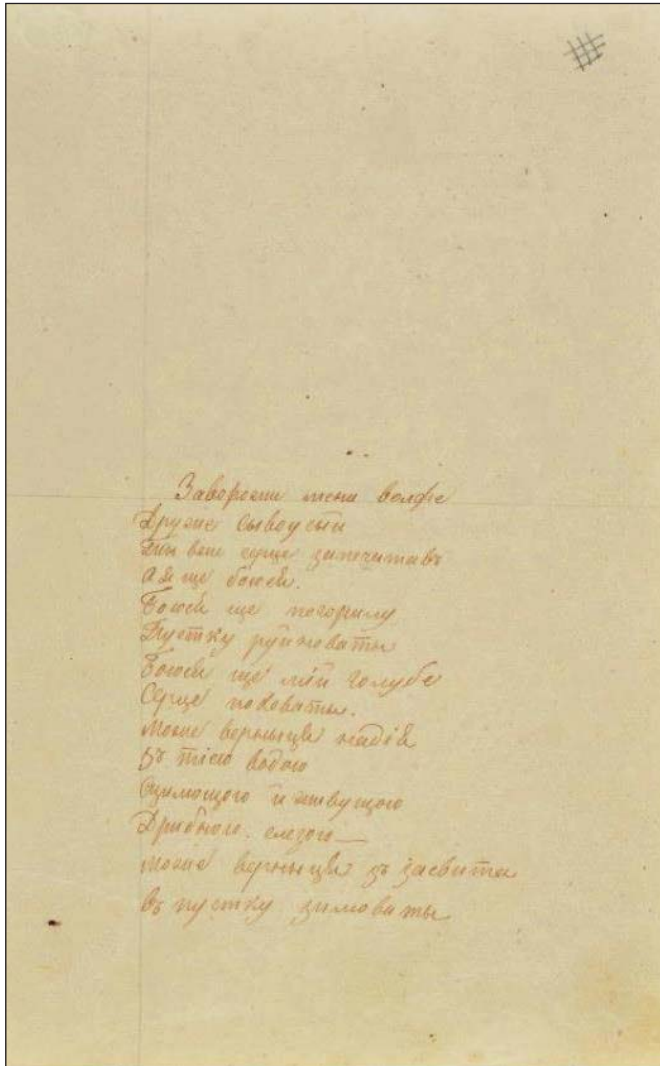
Ця історія мала продовження. В лютому 1858 року Тарас Григорович одержав листа від давнього знайомого **Василя Погожева**, який у Москві зустрівся з Щепкіним у своїй сім'ї: «*Старик, із теплотою вічно юної душі і непоміреного серця його, з особливим розчуленням прочитав цю “Пустку”. Він просльозився, і ми всі просльозилися*». В цих неминучих сльозях артиста втілилися не стільки сентиментальність й емоційність літнього Майстра — плакали ж усі, скільки його щира й глибока любов до геніального друга. Того дня, 10 лютого, Шевченко записав у Щоденнику, що Щепкін читав Погожеву якусь «Пустку»: «*Зовсім не пам'ятаю цієї речі. А чую про неї вже не вперше*».

Поетові щирі зізнання радянський літературознавець **Сергій Шестериков** на початку 1930-х років навіть трактував, як «*провал пам'яті*» у Шевченка. То було не лише некоректно, але й ненауково, адже вірш «Заворожи мені, волхве...», найвірогідніше, назвав «Пусткою» сам Щепкін, а Шевченко довгий час про це не знав і, звісно, не міг згадати те, чого насправді не робив.

«Може, вернеться надія...»

Ще письменник і літературознавець **Богдан Лепкий** зауважував, що «Шевченко написав дві «Пустки». Перша, це «Заворожи мені, волхве, друже сивоусий...». Друга — «Рано вранці новобранці» в цитаделі... В автографах оба вони без наголовків».

⁴ Див.: Тарахан-Бережа З. П. «Заворожи мені, волхве...». Тарас Шевченко і Михайло Щепкін. Київ, 2012. 351 с.



Автограф вірша Т. Шевченка «Заворожи мені волхве...»

Друга поезія, написана між 19 і 30 травня 1847 року в казематі III відділу, справді містить образ хати-пустки:

Минули літа, а село
Не перемінилось.
Тільки пустка на край села
Набік похилилась.

Але цей вірш отримав довільну редакторську назву «Пустка» аж 1860 року і, до того ж, ніколи не читався Щепкіним. А вірш «Заворожи мені, волхве...» (13 грудня 1844 року), присвячений йому, Михайло Семенович читав друзям багаторазово:

Може, вернеться надія
З тією водою
Зцілющою й живучою,
Дрібною сльозою.
Може, вернеться з-за світа
В пустку зимувати,
Хоч всередині обілить
Горілюю хату.
І витопить, і нагріє,
І світло засвітить...

Цей вірш Шевченка був уперше надрукований без заголовка в журналі «Пантеон» у 1856 році. Під заголовком «Пустка» (без зазначення імені автора) він був опублікований також у газеті «Русский инвалид», але давня версія про те, що «назва ж "Пустка" з'явилася... у першій публікації твору в газеті "Русский инвалид" (1857. – 17 березня)» не відповідає дійсності. Ми вже знаємо, що Михайло Щепкін називав вірш «Пусткою» значно раніше.

«Може ще раз помолюся...»

Авторка статті про поезію «Заворожи мені, волхве...» у «Шевченківській енциклопедії» **Ніна Чамата** наголосила, що центральним тематичним образом вірша є образ серця: «Своє зболене стражданнями Батьківщини, нескінченним людським горем серце він уподібнює погорілій хаті-пустці...»

Називаючи Щепкіна братом, Шевченко звертався до нього з історично важливою порадою-питанням:

Стань же братом, хоч одури,
Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тім'я розбити??!

Утім, як виснував Іван Дзюба, вибір уже зроблено: коли таки «тім'я розбити», то об імперсько-самодержавний мур неправди й гніту. А саме його запитання до «друга сивоусого» (чи й до себе самого? — в цьому неповторність, особливість Шевченкових запитань) мають хіба розкрити складність, а водночас і неминучість вибору.

Цікаво, що й наприкінці 1858 року **Михайло Максимович** у листі до Шевченка також називав цей вірш «Пусткою». Поетів знайомий, історик і фольклорист **Олександр Афанасьєв** згадував: «З яким задушевним почуттям читав він (Щепкін. — **В. М.**) його “Пустку”!». Між іншим, Афанасьєв свідчив і про те, що «цей прекрасний вірш... він любив повторювати в своїх бесідах до найостаннішого часу».

Юрист і громадський діяч **Анатолій Коні**, який, будучи студентом, зустрічав Михайла Щепкіна наприкінці 1861 року, згадував: «Заливаючись сльозами, читав він по-малоросійськи при мені не раз улюблений вірш “Пустка” і продиктував його мені».

**Може, ще раз помолюся,
З дітками заплачу,
Може, ще раз сонце правди
Хоч крізь сон побачу...**

Згаданий Афанасьєв занотував у 1856 році зі слів Щепкіна, що Шевченко написав якомсь вірш, який завершив таким саркастичним висловом: «Якого люду в ней нема? Француз, и нимиц, и татарин... и на всих языцах вси мовчат. Бо благоденствуют».

Неважко здогадатися, про які рядки з поеми «Кавказ» (1845) ішлося:

**У нас же й світа, як на те —
Одна Сибір неісходима,
А тюрем! а люду!.. Що й лічить!
Од молдованина до фіна
На всіх языках все мовчить,
Бо благоденствує!**

Потрашаючи, що ці Шевченкові рядки Щепкін читав друзям! Ось із чим, дякуючи йому, був у Москві незримий присутній український Геній. Та й не тільки в Москві!

Катерина Толстая (Юнге) згадувала, що навесні 1858 року Щепкін, який приїздив у Петербург, гостював у їхній сім'ї разом із Шевченком: «І він, і Шевченко читали заборонені вірші останнього». Ця фраза була викреслена зі спогадів олівцем із відомих причин.

Очевидно, що ми недооцінювали величезне значення Михайла Щепкіна в емоційній пропаганді Шевченкової соціально гострої творчості в інтелектуальних сферах Москви, передусім у період поетового заслання...

«Намалював портрет Михайла Семеновича»

Не забуваємо також про посвяту Михайлові Щепкіну поеми «Неофіти», написаної 5–8 грудня 1957 року в Нижньому Новгороді в очікуванні найдорожчого гостя. У день завершення роботи поет занотував у Щоденнику: «...Я

йому присвячую цей твір, і мені б страшенно хотілося йому прочитати і почути його вірні дружні зауваження». Факт приїзду великого друга Шевченко зафіксував істинно щасливим записом у Щоденнику 24 грудня: «Святам свято і торжество з торжеств! О третій годині ночі прийшов Михайло Семенович Щепкін»⁵. Цим же днем датовано й посвяту поеми: «М. С. Щепкіну. На пам'ять 24 грудня 1857».

**Привітай же благодушне
Мою сиротину,
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!**

Здається, неможливо перевершити ці щиросердно-піднесені захоплення, але після від'їзду Щепкіна 29 грудня Шевченко записує: «Шість днів, шість днів повного радісно-торжествуючого життя!». На початку січня 1858-го писав Щепкіну: «Друже мій єдиний! Я ще й досі не вгамувався од того великого свята, що ти мені завдав на самоті». Друзям зізнавався: «Великий артист і велика людина! І, з гордістю говорю, найніжніший, найщиріший мій друг! Я безмежно щасливий!»; «Я щасливий, маючи такого друга!».

Такої напруги щирих емоцій і дружніх почуттів, такої вдячності за справжнє, чудотворне щастя, подароване дружбаю, у Шевченка більше не зустрічаємо. Тож, якщо коли-небудь нарешті буде зображено щасливого Шевченка, то поряд з ним обов'язково побачимо й Михайла Семеновича...

Продовжуючи довге повернення з заслання в Петербург, Тарас Григорович з 11 до 26 березня 1858 року мешкав у Михайла Щепкіна в Москві⁶, де 16 березня створив його портрет: «Намалював портрет, не зовсім вдало, Михайла Семеновича». Насправді портрет сімдесятирічного Щепкіна, виконаний на тонованому папері італійським і білим олівцями, — неперевершений, без перебільшення, кращий серед зображень актора.

Перед нами вишукано елегантний, статечний і натхненний Михайло Щепкін, який зацікавлено підняв брови, що збільшує його високочолість, і дивиться на нас ясними, відкритими і вдумливими очима. Ліве око прикрито повікою трохи більше, і цей штрих, узятий із життя, зворушує своєю живою точністю. Повні губи, що видають людину добру й чуйну, помітно зачеплені гіркотою прожитих літ. Обличчя великого артиста випромінює вистраждану мудрість, і можна лише дивуватися й захоплюватися психологічно тонкою, виразною й точною характеристикою портретиста Шевченка. Водночас акумульовані в портреті життєві простота й доброта Щепкіна роблять його образ артистично піднесеним і величним у розумінні, сформульованому відомою максимою: «Немає величі там, де немає простоти, добра і правди»...

Гадаю, що Шевченкова смерть вкоротила вік і Щепкінові. Втім, як би там не було, він пережив свого друга лише на два роки... У розповіді слуги Майстра **Олександра Алмазова** про останні дні Михайла Семеновича привертає увагу пронизливий момент: «І шептали невпинно багато». Що шепотів умираючий Михайло Щепкін? Може, то були поезії Шевченка, які він так любив? Цілком імовірно. ■

⁵ Докладно про перебування Михайла Щепкіна у Нижньому Новгороді див.: Мельниченко В. Тарас Шевченко: «Мій великий друг Щепкін». Москва, 2009. С. 129–156. Так само в цій книзі можна почерпнути необхідну інформацію про будь-який із сюжетів цієї статті чи взагалі дружби Шевченка зі Щепкіним.

⁶ Докладно див. Мельниченко В. Тарас Шевченко в Москві. Київ, 2009. С. 379–664.